

साहित्य आणि संगीत परस्परांनुबंध

डॉ. जयश्री शास्त्री
वरोरा

प्रस्तावना:

भारतात प्राचीन काळापासून विविध कलांचा प्रारंभ आणि विकास झालेला दिसतो. भरतमुनींचे नाट्यशास्त्र, संस्कृत साहित्यशास्त्र आणि संगीत व शिल्प या कला आणि त्याची शास्त्रे प्रारंभापासूनच संपन्नावस्थेत असल्याचे दिसून येते. कालिदासाच्या अजविलापात, 'प्रियशिष्या ललितकलाविधौ' या श्लोकातून 'ललितकला' हा शब्द प्रथम आढळतो. गोविंद चिमणाजी भाटे यांची 'ललितकलामीमांसा' (१९२५) या ग्रंथातून ललितकलांचा विचार त्यांच्या कल्पनेप्रमाणे त्यांनी केलेला दिसतो. आधुनिक काळात ललित कलेतील सौंदर्याचा विचार करताना तत्त्वज्ञानाच्या अंगाने तो प्रामुख्याने केला जाऊ लागला. कलेत जे सौंदर्यतत्त्व असते, ज्यामुळे कोणतीही कला आस्वादाच्या पातळीवर भावते, कुठलीतरी आल्हादकारक गूढ अनुभूती देते, ती अनुभूती त्या कलाकृतीतील सौंदर्यानुभवाचाच परिणाम असतो असे प्रामुख्याने जाणवते.

कलेचे स्वरूप:

साहित्य हे बहुअंगी असते. साहित्य, संगीत, नृत्य, चित्र आणि शिल्प या कलांचा समावेश विशुद्ध कलांमध्ये केला गेलेला आहे. वास्तविक प्रत्येक ललित कलेला पृथगात्म व्यक्तिमत्त्व आहे पण तरीही या सर्व कलांचे अंतःसंबंध बंध कुठेतरी एकमेकात गुंतलेले आढळतात. कलांच्या अनुबंधाचे गुंतलेपण माणसाच्या जाणिवा समृद्ध करतात. कुठलीही ललित कला ही आनंददायक असते. ती संस्कृतीच्या प्रवाहात विस्तारत जाते. 'कला ही मानवाची अर्जित संपत्ती असते. कला म्हणजे माणसाची सांस्कृतिक अभिव्यक्ती. माणसाच्या सांस्कृतिक सृजनशीलतेचा विशुद्ध अविष्कार म्हणजे कला' अशी कलेची सहजगम्य व्याख्या केली गेली आहे.

'कला' या शब्दाची ज्ञानकोशात दिलेली प्रमाणभूत व्याख्या अर्थपूर्ण ठरते. "रेखा, घाट(आकृतीबंध) आणि रंग किंवा आवाज आणि लयबद्ध

हालचाली यांच्या संदर्भात भावनांचा अथवा कल्पनानिर्मितीचा आविष्कार म्हणजे कला होय. अशा व्याख्येत संगीत, वाङ्मय, नाट्याचा समावेश होतो. परंतु मर्यादित अर्थाने त्यात वास्तु, शिल्प, रेखाकृती आणि रंगाकृती यांचा समावेश होतो” तरीदेखील ‘कला’ किंवा ‘Art’ यांच्या व्याख्येत असंख्य अडचणी आहेत. तरीही कित्येक लेखक एक सर्वमसमावेशक व्याख्या तयार करण्याचा प्रयत्न करतात. त्यातील एक प्रसिद्ध व्याख्या, “मुक्तपणे अथवा पुर्वनिर्धारित विचार करून आणि लयबद्ध हालचालींचा, उद्गारांच्या चित्राकृतींचे नियमात राहून आविष्करण करते, की ज्यामुळे त्यापासून कायमचा आणि वस्तुनिरपेक्ष आनंद प्राप्त होतो, अशा एक वा अनेक गोष्टींचा समावेश ललितकलेत होतो.”

संशोधनाचा उद्देश:

साहित्य आणि संगीत परस्परानुबंध अभ्यासणे.

भारतीयांसाठी कला ही एक साधनाच राहिली आहे. कलेला योगशास्त्राचा एक भाग म्हणून मान्यता मिळाली आहे. ललितकलांच्या अंतर्गत अनुबंधाचे पुष्कळ संदर्भ साहित्यशास्त्रात तसेच पौराणिक वाङ्मयात आढळतात. उदा. ऋग्वेदात - “इंथा जी जगत सप्तकांधी

उन्हाच्चिच रूः वयूना कृष्णतः”

सात कारागीर स्वर्गातून आलेत व ते गात गात काम करीत असा संदर्भ मिळतो. तसेच पौराणिक संदर्भ बघावयाचे झाल्यास विष्णु धर्मोत्तर पुराणात, मार्कंडेय ऋषी व वज्र राजा यांच्यातील चर्चेत सर्व कलांचा अभ्यास आवश्यक असावा असाही मतितार्थ दिसतो. तसेच मत्स्यपुराणातून आकार व नाद याची तुलना केलेली दिसते. तर काही तंत्र शास्त्राशी संबंधित श्लोकांमधून ५२ रंगछटा व त्यांच्याशी संबंधित स्वरछटा यांचाही उल्लेख आलेला आहे. यांत्रिक गूढ आकृत्या व संबंधित गूढ मंत्र याचे संदर्भही आढळतात. ऐतिहासिक काळात ‘मुंडकी संहिता’, ‘नारदी संहिता’, ‘संगीत रत्नाकर’ व ‘संगीतदर्पण’ या संगीतशास्त्रावरील ग्रंथात रंग व स्वर याची एकास एक संगती असल्याचे दाखले दिले गेले आहेत. त्यानंतरच्या काळात राजपुत चित्रशैलीत रागमाला चित्रे कलावंतांच्या प्रयोगाशीलपणाचा दाखला म्हणून महत्त्वाची ठरतात. ‘संगीत रत्नाकर’ या ग्रंथामध्ये “सम्यक् गीतं संगीतम् ।” अशी व्याख्या केली आहे.

‘सम्यक् म्हणजे चांगले’ चांगल्या तऱ्हेने गायलेले-स्वर. ‘सम’ ह्या उपसर्गाचा अर्थ ‘सह’ असा आहे. गीत, वाद्य व नृत्य या तिन्हींचा बोध होण्यासाठी ‘सम’ शब्द जोडला आहे. याच ग्रंथात दिलेली सर्वप्रचलित अशी एक व्याख्या दिलेली आढळते ती अशी ‘गीतं - वाद्यं नृत्यं त्रयं सङ्गीतमुच्यते’ याचाच अर्थ गीत वाद्य व नृत्य या तिन्हींचा संयोग म्हणजे संगीत.

तेव्हा ‘संगीत’ शब्दात गीत, गाणे हा अर्थही अंतर्भूत आहेच. कारण म्हटलेच आहे, ‘रंजकः स्वरसंदर्भो गीतमित्यभिधीयते।’ स्वरांना संदर्भ होणारे ते गीत. एकूण गीत, वाद्य व नृत्य ह्या तीन कलांचे एकत्रीकरण म्हणजे संगीत कला असे मान्य करावे लागेल. संगीत कलेचे माध्यम स्वरसूर, म्हणजेच ध्वनी, जो कलात्मकतने सादर करणे महत्त्वाचे असते. स्वर हे संगीताचे अमूर्त माध्यम होय. स्वरांसाठी आधारवाद्ये उदा. हार्मोनियम, तानपुरा, तबला ही साधने होत. या संबंधी डॉ.दु.का. संत यांचे विधान महत्त्वपूर्ण ठरेल. ते म्हणतात, “केवळ ध्वनीची झाली असल्याने संगीत कलेला ‘अॅबस्ट्रॅक्ट’ उर्फ अमूर्त कला म्हटले जाते. काही सुरांतूर सुरावटीतून विशिष्ट ‘भाव’ जागृत होतात, त्यांना उद्देशून ‘राग’ अशी संकल्पना भारतीय शास्त्रीय संगीतात रूढ झाली आहे. पण संगीतातले भाव आणि राग अतिशय धूसर वा तरल असतात.

त्यांनी आर्तता, उत्साह, आनंद, समाधान, शांतता, समर्पण ह्या वा अशाच वृत्तींची प्रतीती येत असली तरी ती अबोध असते, मर्यादित असते, संदर्भशून्य असते, अर्थवाही नसते. ती एक उत्कट अशी भावात्मक प्रतीती असते.” असे डॉ. संत म्हणतात. त्याप्रमाणे वृत्तींची प्रतीती रागातून येते व राग तरल असतात परंतु ते अर्थवाही नसतात. संतांनी हे फक्त स्तरावर आधारित रागावर केलेले चिंतन आहे आणि ते स्वीकारार्ह आहे.

‘ध्वनि’ हा साहित्य आणि संगीत यांतील दुवा आहे. संगीतात शब्द स्वरांना वाहक म्हणून येतात. शास्त्रीय संगीताच्या चिजांमध्ये मात्र असे दिसून येते की, ती बंदीश रागासाठी म्हणून बांधली असते. त्यामुळे त्या गीतावर संगीताचा राग विशेष प्रभाव गाजवित असतो. मुळात संगीतज्ञांनी रागस्वभावांना स्वतःचे असे महत्त्व दिले असल्याने संगीत शब्दस्वभावांना पुष्कळदा परिणामकारक ठरते, असे ते मानतात.

संगीतामध्ये कधी कधी शब्दांची ओढाताण कशी होते आणि त्यांची अर्थहानी कशी होते हे सर्वसामान्य जाणता श्रोताही सांगू शकेल. शास्त्रीय संगीतात बहुतांश चिजांमध्ये स्वराला जास्त महत्त्व देताना अर्थहानीचे गायन सातत्याने सुरू असलेले दिसते. उदा. मालकंस रागाची बडा ख्यालाची ओळ 'पग लागन दे महाराज' अशी आहे. परंतु 'ला' नंतर येणारे दीर्घ अवग्रह एकीकडे 'पगला' आणि दुसरीकडे 'गन दे' अशी हास्यास्पद चीजनिष्पत्ती करतात. संगीताची उत्पत्ती ही सामवेदातून झाली असे मानले जाते.

परंतु याबद्दलची स्पष्टीकरणे देताना पं. भातखंडे यांनी 'हिन्दुस्तानी संगीत पद्धती, भाग एकच्या शास्त्रामध्ये म्हटले आहे की त्यांना, "सामवेदाच्या संगीत आणि त्याच्या उत्पत्ती विकासाबाबत माहिती मिळवायची होती परंतु ती संधी त्यांना मिळाली नाही. 'साम' हा स्वतंत्र अभ्यासाचा विषय आहे, असे ते मानतात. त्याचबरोबर प्रचलित संगीताचा 'साम' संगीताशी काही संबंध नाही असे त्यांचे परखड मत आहे. वास्तविक जुन्या संगीत पंडितांनीही ग्रंथकर्ते असूनही संगीताची खोलवर माहिती प्राप्त केली नाही". असे मत भातखंड्यांनी उदधृत केले आहे. तसेच 'संगीतरत्नाकर', 'संगीतदर्पण' यासारख्या ग्रंथांमध्येही सामवेदापासून संगीत कसे कसे बदलत आले याची माहिती मिळताना दिसत नाही, असे ते म्हणतात.

तसेच सामवेदातून संगीताचा विकास न होण्यास एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे प्रत्यक्ष संगीत जाणणाऱ्यांना संस्कृताचे ज्ञान नव्हते आणि संस्कृत पंडितांच्या मते प्रत्यक्ष संगीत गायन वादन हा त्यांचा विषय नसल्याचे त्यांना वाटत होते. तरीदेखील सामवेदात जे तीन मुख्य स्वर मानले आहेत उदात्त, अनुदात्त आणि स्वरित त्यांपासूनच पुढे सात स्वर झालेत. तेव्हा प्रचलित संगीताचा सामसंगीताशी काही संबंध नाही; कारण पुढे त्याचा मार्गीसंगीत, देशी संगीत आणि आता हिन्दुस्तानी व कर्नाटकी संगीत एवढा विकास झाला असल्याने, भातखंड्यांचे विधान एका अर्थाने बरोबरच आहे. परंतु स्वरांचा मूळ सूत्रपात सामवेदातील तीन स्वरामुळे झाला हे आम्हाला विसरून चालणार नाही. डॉ. नारायण मंगरूळकर यांनी 'संगीतशास्त्र विजयिनी' मध्ये संगीत शब्दाची पुढीलप्रमाणे फोड केली आहे. "संगीत ह्या शब्दात 'स' म्हणजे 'उत्तम' 'गीत' म्हणजे शब्द, काव्य कवने. उत्तम पद्धतीने उत्तम गीत म्हणजे म्हणजे 'संगीत' होय.

मग त्यात वाद्यांची जोड व आविष्काराची शैली आलीच ! संगीत म्हणजे 'स्वर', 'गी' म्हणजे गीत 'त' म्हणजे ताल. स्वरतालबद्ध गीत म्हणणे. संग किंवा सम म्हणजे सांघिक, सामुदायिकरित्या गीत म्हणण्याच्या क्रियेला संगीत म्हणता. एकूण असे आढळून येते की, संगीताचा संबंध सुरूवातीपासूनच गीत, वाद्य आणि नृत्य यांच्याशी होता. पुढे जरी ह्या कला स्वतंत्रपणे विकसित झाल्यात तरीही त्यांचे अनुबंध कायमच राहिलेले दिसतात. त्यातही कंठसंगीत हा सूरुांचा अमूर्त आविष्कार असतो. वाद्यसंगीत कंठसंगीत, वाद्यसंगीतास अधिक प्रभावी बनविते. तर नृत्याचा परिणाम त्याचे स्वतःचे हाव भाव, कंठसंगीत, वाद्यसंगीत यांच्या एकत्रिकरणाशिवाय होत नाही. ह्या तिन्ही कलांचा संबंध आत्म्याशी आहे. तेव्हा इंद्रियसंवेद्यता आणि भावनाविष्काराचे प्रभावी साधन म्हणून संगीत श्रेष्ठ ठरले असे म्हणता येते. म्हणूनच बहुदा संगीतप्रधान वाङ्मयप्रकार विशेष लोकप्रिय होत राहिले आहेत. कारण स्वर आणि शब्द यांच्यामध्ये नाद हा एक समान गुण आहे. हा नाद अनाहत नाद म्हटला जातो. आहत-अनाहत नाद संकल्पना ह्या मूळ संगीतातच आलेल्या दिसतात.

मूळात 'अनाहत नाद' ही संकल्पना अध्यात्मक्षेत्रातील आहे. आहत नाद - जो ध्वनी दोन वस्तुंच्या परस्परांवरील आघाताने अथवा घर्षणाने निर्माण होतो त्यास 'आहत नाद' असे म्हणतात. "नादाविषयी प. शारंगदेवकृत 'संगीतरत्नाकर' या ग्रंथात असे मत दिले आहे की,

“चैतन्यं सर्वभूतानां विवक्त जगदात्मना ।

नादब्रह्म तदानन्दम् द्वितीय मुपास्नेह ॥”

म्हणजे नाद हा समस्त प्राणिमात्रांमध्ये उपस्थित आहे. म्हणूनच त्याला ब्रह्मनाद म्हणता. त्याचप्रमाणे पं. दामोदरकृत संगीतदर्पण ग्रंथात-

“नादेन व्यजते वर्णः पदं वर्णात् पदादूय ।

वचसो व्यवहारो प्रथ नादां धीनमतो जगत् ॥”

असा नादविषयक श्लोक आहे. म्हणजे, वर्णमालेचे उच्चारण नादापासूनच होते. याच वर्णमालेच्या संयोगाने शब्द, वाक्य तसेच भाषेची रचना होते. हा नाद मानवाच्या सामुदायिक कार्यात सर्वत्र आहे.

खरोखरीच, भाषेच्या बाराखडीत आम्ही स्वर वेगळे मानतोच. याखेरीज

व्यंजनांच्या अंतर्गत हे बारा स्वर असतातच. संगीतातही एकूण शुद्ध-विकृत स्वरांची संख्या बाराच आहे. आहत नादाबद्दल आणखी एक सूक्ष्म व्याख्या अशी- “मानवी शरीरातून निघणारा ध्वनी हा आतील उपस्थित वायू तसेच उष्णतेच्या परस्पर घर्षणातून निर्माण होतो.” यातील वायू आणि उष्णता ह्या दोन्ही गोष्टी न दिसणाऱ्या म्हणजे एक प्रकारे हा अमूर्त ‘आहत नाद’ च म्हणावा लागेल. अनाहत नादाबद्दल अथर्ववेदाच्या मंत्र संख्या ३१ मधील सूक्त २, अध्याय १० मध्ये म्हटले आहे -

“ओ इम, प्रष्टा चक्ता नव द्वारा वेदाना पूरणोदया ।

तस्या हिरण्यः कोष स्वर्ग ज्योतिषाः वृत्तः ॥”

म्हणजेच परमेश्वराने आत्म्याला आठ ज्ञानचक्षु, कुंडली चक्र आणि नऊ द्वार, जसे दोन कान, दोन डोळे, एक मुख, दोन श्वास आणि दोन मलद्वार दिले आहेत. हे नाशिवंत शरीर ईश्वरीय ज्योती, परम सुख आणि आनन्दाने परिपूर्ण मस्तिष्कीय निस्तब्धतेचा कोष आहे. योगी लोकच योग अभ्यासाच्या द्वारे या दैवी कुण्डलीच्या ज्ञानाने मोक्ष तसेच जीवनोद्धार प्राप्त करू शकतात. जेव्हा मस्तिष्क आणि बुद्धी नवीन रचनेसाठी एकत्र येतात, तेव्हा अनाहत नादाची उत्पत्ती होते,” असेही म्हटले गेले आहे. पं. शारंगदेवांच्या पूर्वीच अनाहत नादाबद्दल पातंजली यांनी आपल्या योगशास्त्रामध्ये याबद्दल चर्चा केली आहे. तेव्हा शब्द आणि स्वर यांच्याठिकाणी उपस्थित असलेल्या अनाहत नादाबद्दल भारतीय शास्त्रामध्ये सूक्ष्मतम चर्चा झाल्याचे लक्षात येते.

संगीत शास्त्राच्या विद्यार्थ्यांनी अनाहत नादाला ओळखून एका रागातून भिन्न भिन्न ध्वनी काढण्याचा प्रयत्न करावयास हवा, असे म्हटले जाते. दूरचित्रवाणी लोकप्रिय असण्याचे सर्वात मोठे कारण संगीत आहे. अनाहत नादांचे उत्कृष्ट उदाहरण पाहावयाचे झाल्यास ‘चित्रलेखा’ या कलात्मक चित्रपटात मास्टर झण्डे खाँ यांनी संपूर्ण कलाकृतीत भैरवी रागाचाच प्रयोग केला आहे. परंतु प्रत्येक गीत एक दुसऱ्या पासून भिन्न असल्याचे दिसून येते. त्याचे सर्वात मोठे कारण म्हणजे, संगीत तसेच सांगीतिक आविष्काराच्या सर्व रचना ह्या अनाहत नादावर आधारित आहेत. हा अनाहत नाद म्हणजे ध्वनी.

साहित्यशास्त्रामध्ये ९ व्या शतकात ध्वनिकार आनंदवर्धन यांनी ध्वनीची काव्याचा आत्मा म्हणून घोषणा केली. त्याने म्हटलेच आहे, “काव्यास्यात्मा

ध्वनिः” वास्तविक शब्दाला प्रत्यक्ष सरळ अर्थपेक्षा आणखीही कोणतातरी सूचित करणारा अर्थ असतो या चिकित्सेतून ध्वन्यार्थाचा शोध लागला. संस्कृत साहित्यात काव्य शब्द अत्यंत व्यापक अर्थाने योजला आहे. फक्त पद्यच नाही तर ज्याला विदग्ध-ललित वाङ्मय म्हणतात त्या सगळ्यांचा अंतर्भाव काव्यात होताना दिसतो. परंतु वाङ्मयाच्या प्रकारांपैकी काव्याचा विचार केल्यास “शब्द हे सरळपणे न योजिता वक्रपणे योजिले असता काव्य निर्माण होते व काव्याचे हेच रहस्य आहे असे वक्रोक्ति जीवितकार कुन्तक याने सांगून ठेवले आहे.” अर्थात काव्याचा आत्मा ध्वनी आणि संगीतातील ध्वनी ह्या वेगळ्या गोष्टी आहेत. काव्यातील श्रुतिसुभगता लय, मेळ, ध्वनींची विविधपूर्णता इत्यादी गुण संगीतातून आले असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. म्हणून साहित्य प्रकारांपैकी कविता ही संगीताला विशेष जवळ जाते. त्यादृष्टीने काव्य हीच संगीताची पूर्वावस्था होय, असे म्हणणे चूक ठरणार नाही.

कारण या अवस्थेत संगीत हे काव्याशी एकरूप झालेले आढळते. शास्त्रीय संगीत हे नियमांनी बद्ध असते. पण निसर्गाच्या सहवासात मानवाला जे उत्स्फूर्तपणे भावले ते तो सूर्यांच्या संगमाने एकत्रितपणे, मुखाने व्यक्त करू लागला. निरनिराळ्या वाद्यांच्या साहाय्याने वाद्याचा ध्वनीनाद उत्पन्न करू लागला. तसेच शारीरिक भावनांच्या हालचालींवर नृत्य करू लागला ते लोकसंगीत म्हणविले गेले. लोकसंगीतही जस-जसे प्रगत होत गेले तसे त्याच्या शास्त्रामध्ये १) धूनतत्त्व २) लयतत्त्व ३) भाषातत्त्व ४) भावतत्त्व ह्या अंगाने जाणिवपूर्वक विचार केला जाऊ लागला.

पूर्वी नकळपणे लोकसंगीतात तो होतच असे. अभिजन संस्कृतीच्या लोकसंगीताचा प्रवास लोकसाहित्याला हातात धरूनच होतो असे दिसते. लोकसाहित्याचा एक महत्त्वाचा विभाग मौखिक परंपरेचा असून, त्यात लोककथा लोकगीत, ओवी, पुराण, प्रवचन, कीर्तन, तमाशा, लावणी वगैरे अनेक प्रकारांचा समावेश होताना दिसतो. तेथे लोकरंजन हा मूळ उद्देश दिसतो.

म्हणूनच भावनांसोबत शब्दांची निर्मिती आणि संगीताच्या माध्यमाने आविष्कार या पद्धतीने सादरीकरण होते. या पार्श्वभूमीवर असेही म्हटले जाते की, जेथे संगीत शब्दांचा उपयोग करते, तेथे भावनाविचार प्रकट करण्यासाठी

करते असे नाही, तर स्वरांचे भाजन म्हणजे स्वरांचा केवळ आधार म्हणून करते. तेव्हा संगीतात शब्दांना जी काही किंमत आहे ती शब्दात भरून राहिलेल्या स्वरांना आहे". हे विधानही योग्यच आहे. कारण संगीतातील चीजांमध्ये शब्द गौण आणि स्वर प्राधान्याने प्रगटन असतात. संगीत हे अर्थविहीन असूनही गेयतेमुळे सौंदर्यात्मक प्रतीती देऊ शकते.

कारण संगीत म्हणावे तर श्रुतिसंवेदनेला महत्त्व असते. बंदीश ही शास्त्रीय संगीतात शब्दबंदीश आणि स्वरबंदीश या दोन्ही कंठ वाद्य अंगाने बांधली असते. त्यात नादमाधुर्याला महत्त्व असल्याकारणानेच चीजांतील स्वरतालासकट नादमय शब्द वारंवार भेटत असतात. जसे, सावन, बरखा, पी, बदरिया, बालमवा बन्नरा, बनी असे गोड शब्द श्रवण करताना भावतात. संगीताच्या गायनामध्ये श्रुतिसंवेदनाच महत्त्वाची असते; तर काव्यगायनातील सुगम संगीतात समाविष्ट होणाऱ्या भावगीत, लोकगीत, गझल, भजन यांच्याबद्दलही श्रुतिसंवेदनातून अर्थग्रहणापर्यंत रसिकाचा प्रवास होत असतो.

त्यामुळेच बहुतांशी शब्दप्रधान गायकी शब्दसौंदर्य हे प्रधान असल्याने काव्यप्रातांकडे तिचा ओढा अधिक असतो. शास्त्रीय संगीताच्या गायन-वादनात श्रुतिसंवेदनेलाच प्राधान्य मिळते. शास्त्रीय संगीतात सुरतालाला विशेष महत्त्व दिले आहे. कवी भा. रा. तांबे यांनी संगीताचे सामर्थ्य व्यक्त करताना म्हटले आहे की, ज्या भावनांची नहत मर्यादाही कळत नाही अशा सूक्ष्म भावना कोणते शब्द प्रकट करू शकतील? तात्पर्य, की इतक्या तरल, चंचल, सूक्ष्मातून सूक्ष्म भावना प्रकट करण्याचे बल संगीताच्या अंगी आहे की, त्यापुढे शब्दांची मातब्बरी काय? भाषेची प्राज्ञा काय? इंद्रियाच्या अंतर्गूढ प्रदेशात अतिसूक्ष्म विद्युतचंचल भावनांचा व्यापार सुरू करण्याचे सामर्थ्य जितके केवळ नादानुजीवि असणाऱ्या दुसरीचे (म्हणजे संगीत कलेचे) आहे, भावादिकांनी प्रकट करण्याची ही शक्ती संगीताच्या स्वरविलासात आहे, तितकी स्वरविलासासाठी योजलेल्या शब्दात नाही.

एक प्रकारे तांब्यांनी वरील विधानात संगीताचा पुरस्कार केला आहे. तसेच विश्रब्ध शारदा ग्रंथातही अशाच एका विधानाला दुजोरा मिळताना दिसतो- "शब्दांना अगम्य किंवा अनिर्वचनीय अशा सूक्ष्माहून सूक्ष्म आणि स्थूलाहून स्थूल 'अणोरणीयान् महतो महीयान्' अशा ज्या भावना संगीत प्रकट करू शकेल, त्या

कोणती भाषा प्रकट करू शकेल काय? हाच खरा प्रश्न आहे. कारण संगीताचे भावनाप्रकटीकरण शब्दात नसून सुरात आहे.”

एकंदरीत संगीत कला ‘चीजां’ मध्ये किंवा सुगम संगीतामध्ये ‘शब्द’ हे स्वतःचे नसलेले माध्यम तेथे वापरीत असते असे म्हणता येते. परंतु कवितेखेरीज इतर साहित्यात संगीत कधी वर्णनात्मक येते तर कधी प्रतीकात्मक स्वरूपात प्रगटते. पु. ल. देशपांडे यांच्या व्यक्तिचित्रांपासून तर नाटकापर्यंत सर्वत्र संगीताचा प्रभावी संचार दिसतो. उदा. ‘तुझे आहे तुजपाशी’ मध्ये काकाजींच्या तोंडून आलेले ‘पूरियाच्या दाट जंगलाचे’ वर्णन किंवा हिराबाईंच्या व्यक्तिचित्रणातून किंवा ‘बटाट्याच्या चाळीत’ येणारे संगीताचे संदर्भ हे लेखकाचा त्या त्या कलेशी असलेला मार्मिक संबंध दर्शवितात. संगीत नाटके ही तर गद्य-पद्य आणि शास्त्रीय संगीताच्या मिश्रणातून आविष्कृत होत. सौ. आशा बगे यांच्या ‘मारवा’ या कथा संग्रहात हा ‘मारवा’ राग संपूर्ण कथाभर रूजत जातो.

श्यामली चक्रवर्ती यांनी ‘बंकिमचंद्र शिल्प ओ संगीतेर जगत्’ यात बंकिमचंद्र चट्टोपाध्याय (१८३८-१८९४) यांच्या साहित्याचा अभ्यास केलेला आहे. संगीताचा प्रत्यक्षानुभव बंकिमचंद्रांना होता. त्यांच्या कादंबऱ्यांमधून त्यांनी आवाहक घटक म्हणून संगीताची योजना केलेली आहे. कादंबरीत आवाहक आणि कलात्मक बनविणारा घटक म्हणून त्यांनी संगीत वापरले.

वा. म. जोशी यांच्या कादंबरीचे शीर्षक ‘रागिणी’ असेच होते. अगदी अलीकडचा ‘भूप’ हा मोनिका गजेंद्रगडकर यांचा कथासंग्रह संगीत आणि साहित्य याचबरोबर शिल्प आणि चित्र या ललितकलांशीही नाते दर्शवितो. मराठी कवितेत अशा प्रकारच्या सांगीतिक संकल्पनांचे संदर्भ काव्याशयाच्या समर्थ अभिव्यक्तीसाठी आलेले दिसतात. अशाप्रकारे विविध प्रकारच्या साहित्यातून संगीत माध्यम म्हणून येते.

ग. दि. माडगूळकरांचे ‘गीत रामायण’ सुधीर फडक्यांच्या गळ्यातून ऐकणे म्हणजे शब्द सुरांचा सौंदर्यपूर्ण आविष्कारच म्हणावा लागेल. साहित्यातून सांगीतिक संकल्पना भावनाविष्कारासाठी प्रकटताना जेव्हा प्रतिमा होऊन येतात तेव्हा अशी संगीताची अभिव्यक्ती ललितकलांचा साहित्याशी घनिष्ठ अनुबंध दर्शवितात.

एकंदरीत, संगीत आणि साहित्य ह्या दोन्ही ललित कला परस्परावलंबी आहेत असेच मान्य करावे लागते. त्या स्वतंत्र म्हणून जेवढ्या विकसित आणि रंजक आहेत तेवढ्याच एकतितपणे आविष्कृत होताना त्या सुंदर वाटतात.

निष्कर्ष:

साहित्याच्या दृष्टीने सर्व ललितकलांचा विचार करता कविता या वाङ्मयप्रकाराचा संगीताशी जेवढा जवळचा संबंध दिसतो तेवढी जवळीक अन्य कुठल्याही कलांमध्ये आढळत नाही. जसे, 'भावगीत' वा 'गीतरचना' या काव्यरचनेचा संगीताशी थेट अनुबंध आहे. काव्य आणि संगीत यांच्यातील अनुबंधाचे महत्त्वाचे कारण ध्वनी किंवा नादगुण असल्यास निष्कर्ष काढल्यास तो योग्य ठरले. कोणत्याही दोन ललित कलांचा परस्पर संबंधातून जी सौंदर्यनिर्मिती होते तिचा अध्ययन पातळीवर विचार करताना वाङ्मयातील जुने सौंदर्याचे निकष नव्या सौंदर्यमूल्यापर्यंत पोहोचण्यास आधारभूत ठरतात.

संदर्भ:

१. डॉ. मदन कुलकर्णी	: कविता आणि सांगीतिक संकल्पना
२. डॉ. वि. ना. ढवळे	: साहित्याचे तत्त्वज्ञान
३. टी. एम. ग्रीन	: आर्ट्स अँड आर्ट ऑफ क्रिटिसिझम
४. T.M. Munro	: Encyclopaedia Britannica:
Sidney Colvine, 11 th Edn. 1910,
The Arts and their inter relations.
५. ऋग्वेद	: मंत्र ४, चा क्र. ३, सूक्त क्र. १६
६. संगीत रत्नाकर	: कल्लिनाथ टीका ४:१/११.२१
७. डॉ. दु. का. संत	: ललित कला आणि ललितवाङ्मय
८. विश्वंभर भट्ट आणि
सुदामाप्रसाद दुबे	: भातखंडे संगीत शास्त्र : भाग १,
हिन्दुस्तानी संगीत पद्धती, हिंदी अनुवाद
९. डॉ. नारायण मंगरूळकर	: संगीतशास्त्रविजयिनी
१०. सं. राम अवतार वीर	: भारतीय संगीत का इतिहास, भाग द्वितीय
११.	: ध्वन्यालोक : उद्योग १, कारिका १

१२. रा. श्री. जोग : अभिनय काव्य प्रकाश
१३. तांबे, व्यक्ती आणि कला : संगीताचे मराठीकरण, तांबे
१४. कविता आणि सांगीतिक
संकल्पना : उनि
१५. तांबे व्यक्ती आणि कला : उनि
१६. सं. ह. वि माटे : विश्रब्ध शारदा
